

НАГОРОДНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА МОЖЛИВІСТЬ ЇХНЬОГО ВИКОРИСТАННЯ У ТВОРЧІЙ ЛАБОРАТОРІЇ ІСТОРИКА-ДОСЛІДНИКА

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається характеристики нагородних документів як джерела з історії Другої світової війни. Зроблено класифікацію нагородних документів, запропоновано методiku роботи з ними, а також обґрунтовано можливість використання їхнього інформативного та фактографічного потенціалів.

Ключові слова: нагорода, нагородний лист, документ, війна, історичне джерело.

Исследование касается характеристики наградных документов как источника по истории Второй мировой войны. Сделана классификация наградных документов, предложена методика работы с ними, а также обоснована возможность использования их информационного и фактографического потенциалов.

Ключевые слова: награда, наградной лист, документ, война, исторический источник.

The research concerns the characteristics of awards letters as the sources for the history

of the Second World War. The classification of award letters is made, the method of working with them is proposed and the use of their informative and factual potential is justified.

Key words: award, award letter, document, war, historical source.

Події Другої світової війни були однією з найпопулярніших тем у радянській історичній науці. Дослідники з різних куточків СРСР підготували тисячі наукових праць з історії Другої світової війни, і особливо з історії Великої Вітчизняної війни, як її складової. З-поміж них одні давно й безнадійно застаріли, інші потребують переосмислення, але значна частина радянської історіографії, що стосується наймасштабнішого в історії людства конфлікту, продовжує залишатися актуальною й нині. Підтвердженням сказаного є те, що працями багатьох радянських вчених, що стосуються війни, користуються й сучасні дослідники проблеми.

Виходячи із окресленої теми нашого дослідження, хочеться наголосити на тому, що практично увесь радянський історіографічний доробок щодо Другої світової війни позбавлений персоніфікації. Працюючи з радянською військово-історичною літературою (загальною та вузько тематичною), складається враження, що з однією з найсильніших армій Європи в 1941 – 1945 рр. воювали Й. В. Сталін, представники Ставки Верховного Головнокомандування, командувачі фронтів, армій та Герої Радянського Союзу. Дуже часто в літературі чомусь не вказується, хто командував корпусами й дивізіями, а про полки, батальйони й роти годі й згадувати. Проти німецьких з'єднань на сторінках переважної більшості радянських досліджень воюють, даруйте, але лише номери радянських полків, дивізій, корпусів, а іноді й армій, що можна оцінювати як значний недолік радянської історичної науки. Далеко не зайвими в дослідженнях були б прізвища комбатів, комполків, комдивів, комкорів, оскільки історія війн, на нашу думку, має бути персоніфікованою, бо саме героїчні приклади окремих бійців значною мірою сприяють формуванню поваги до народного подвигу.

За два десятиліття після розпаду СРСР історіографія Другої світової війни значно збагатилася й надалі поповнюється новими дослідженнями. Особливо активно в цій царині працюють історики з Російської Федерації, і це не дивно, оскільки після розпаду СРСР практично всі документи з історії війни залишилися в Росії й нині зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ) та в Російському державному військовому архіві (далі – РДВА), що відповідно розміщені в м. Подольську Московської області та в самій Москві. Широкий та значною мірою зручний доступ російських дослідників до архівних матеріалів, а також сприяння держави зумовлюють той факт, що в Російській Федерації вивчення проблем наймасштабнішого в світовій історії конфлікту поставлено на рівні виконання урядових програм щодо реалізації патріотичного виховання молоді [1, с. 4; 2, с. 4; 3, с. 4].

Останнім часом у Москві, С.-Петербурзі та інших містах продукується чимало військово-історичної літератури. Активно в цьому напрямку працюють О. Ісаєв [11], В. Рунов [31], Л. Лопуховський [12], В. Замулін [9], В. Дайнес [6], Р. Ірінархов [10] та інші. Їхні праці нові, глибоко аналітичні, ґрунтуються на раніше невідомих архівних документах, але не позбавлені старих методологічних підходів. Історія Другої світової війни і надалі залишається мало персоніфікованою, на сторінках досліджень продовжують воювати комфронтами, командарми, представники Ставки ВГК та “номери” дивізій і полків

Значним проривом у напрямку персоніфікації історії Другої світової війни стали російські воєнно-біографічні видання “Великая Отечественная. Командармы” [1] та “Великая Отечественная. Комкоры” [3], що були опубліковані у 2005 та 2006 роках. 2011 року, як продовження згаданої вище серії, у видавництві “Кучково поле” було започатковане багатотомне видання

“Великая Отечественная. Комдивы” [2]. Можливо, з часом щось подібне торкнеться й командирів полків.

В основі згаданих видань лежать матеріали з особових справ радянського генералітету, що зберігаються в ЦАМО РФ (колишньому ЦАМО СРСР), фонди якого охоплюють величезний комплекс документів з історії радянської армії. Аналізуючи статті про кожного з представлених у довідниках офіцерів, можемо відзначити, що колеги з Росії проштудіювали величезну кількість документів, у тому числі й матеріали особових справ радянського генералітету, але не повною мірою використали фонд нагородних документів, що зберігається в ЦАМО РФ. Разом із тим хочеться відзначити, що вихід у світ названих вище видань є значним кроком уперед у напрямку персоніфікації історії Другої світової війни та потужним фундаментом для нових військово-історичних досліджень, що дозволять показати внесок у перемогу над Німеччиною не лише партійного керівництва й вищого військового командування Червоної армії, а й тих, кому щодня доводилося вирішувати конкретні бойові завдання в ході широкомасштабних військових операцій.

Виходячи з цього, глибоке та осмислене вивчення нагородних документів СРСР періоду Другої світової війни дозволить наповнити й праці загального характеру, і вузько тематичні дослідження з історії наймасштабнішого в історії людства конфлікту прикладами про подвиги радянських солдатів і офіцерів у боротьбі з противником, тим самим допоможе зрозуміти, що таке подвиг і масовий героїзм на війні та чим вони були зумовлені.

Перш ніж розпочати характеристику інформаційно-фактографічного потенціалу нагородних документів, нагадаємо, що на початку Другої світової війни серед нагород СРСР було всього п'ять орденів, що з'явилися як державні нагороди впродовж 20 – 30-х років минулого століття. Серед них бойовими вважалися три – “орден Леніна”*, “орден Красное Знамя” та “орден Красная Звезда”, яких, як правило, удостоювалися офіцери та за особливі подвиги рядові червоноармійці. Серед бойових медалей були “За отвагу” та “За боевые заслуги”, котрі вважалися виключно солдатсько-сержантськими нагородами, а також медаль “Золотая Звезда”, яку могли отримати як солдати, так і офіцери при присвоєнні звання Героя Радянського Союзу. Впродовж війни в СРСР у системі бойових державних нагород було розроблено та введено ще одинадцять орденів і більше двадцяти медалей, нагородження якими практикувалося згідно зі статутами тієї чи іншої нагороди. Мається на увазі, що серед нагород були такі ордени, яких удостоювалися і офіцери, і представники солдатського та сержантського складу, а також т. зв. “полководческие ордена”, якими нагороджувалися виключно офіцери. Разом із тим у нагородній системі СРСР був орден “Слава”, кавалерами якого могли бути лише рядові червоноармійці та сержанти.

Разом, за різними підрахунками істориків, упродовж Другої світової війни державних нагород у СРСР було удостоєно понад 7 млн. осіб [23, с. 58], причому тенденція удостоєння державних нагород солдатів і офіцерів зростає в арифметичній прогресії впродовж війни. При цьому найменша кількість нагород припадає на 1941 рік – близько 33 тисяч нагороджених [25, с. 26] і найбільше нагороджених було в 1945 році – 5 млн. 470 тис. солдатів, офіцерів і працівників тилу [25, с. 320]. Наведені цифри спонукають до певних висновків. Для прикладу, упевнено можемо говорити, що невелика кількість нагороджених 1941 року зумовлена трагічними подіями літа-осені практично на всіх фронтах війни з противником, унаслідок чого нагороджувати в принципі не було кого, оскільки

* тут і далі в тексті назви радянських нагород подаємо російською мовою, оскільки у нагородній системі СРСР не існувало їхнього українського аналогу.

варіант нагородження посмертно масово ще не практикувався, а тих, хто потрапив у полон, “нагороджували” пізніше, як правило, вироками або відповідними записами в документах. Водночас, тенденція збільшення кількості нагород упродовж 1941 – 1945 рр. свідчить про те, що партія і керівництво СРСР, а також командування армії покладало великі надії на заохочення нагородами до боротьби з противником. Як приклад, наведемо Директиву Ставки ВГК від 9 вересня 1943 року про удостоєння званням Героя Радянського Союзу тих бійців, котрі першими форсують Дніпро і закріпляться на плацдармах на його правому березі [7].

Наведені вище цифри, що відомі ще з часів СРСР, дозволяють робити лише узагальнюючі висновки та говорити про загальні тенденції героїчної боротьби народів СРСР з противником. У подібній інтерпретації статистика щодо нагород подавалася й коментувалася в радянській військово-історичній науці [5; 14].

Разом із тим у Радянському Союзі неповною мірою у військово-історичних дослідженнях було задіяно потенціал нагородних документів. Хоча не можна категорично наголошувати на тому, що такого роду джерела не залучалися зовсім радянськими військовими істориками. Для прикладу, нагородні документи використовувалися при підготовці нарисів про Героїв Радянського Союзу [35], а наприкінці 80-х років минулого століття “Военно-исторический журнал” спробував запустити рубрику “Наградные листы – документы войны” [23], але вона в силу невідомих причин у часопису не закріпилася.

Удостоєння нагородами осіб, які відзначилися в боях або в трудовому тилу, передбачало заповнення нагородних документів, котрі можна і варто розглядати як серйозне історичне джерело, і саме тому в пропонованій публікації ми звертаємо увагу на їхню документальну цінність для дослідження історії війни.

Нині, коли нагородні документи періоду Другої світової війни стали широкодоступними завдяки Інтернет-проекту ЦАМО РФ “Подвиг народа ру”, актуальність їхнього використання як історичного джерела зростає в рази. Виходячи з цього, на кількох прикладах розглянемо, що таке нагородні документи, яким чином їх можна використовувати в дослідженнях та спробуємо з’ясувати, настільки вони допоможуть персоніфікувати історію Другої світової війни.

У фонді 33 архівосховища ЦАМО РФ у кількох описах зберігається найбільша колекція нагородних документів Червоної Армії періоду війни. Нагородні документи переважно охоплюють спеціальні Укази Президії Верховної Ради СРСР, Накази Верховного Головнокомандувача Й. В. Сталіна, Накази по військам фронту, Накази по армії та полкові накази, які відповідно підписані головою Президії Верховної Ради СРСР або її секретарем, командувачем фронту, армії, дивізії або полку. До нагородних документів також належать статистичні довідки щодо нагороджень за певний період війни або за окремо взятую фронтову операцію та нагородні листи, підписані командуванням полку, дивізії, корпусу, армії та фронту.

Значною мірою всі названі вище нагородні документи, крім Наказів Верховного Головнокомандувача та нагородних листів, – це лише статистика щодо нагороджень орденами і медалями та списки нагороджених, що дозволяє лише в загальних рисах говорити про бойове життя й подвиги солдатів та офіцерів на фронтах війни.

На нашу думку, найбільшу цінність з погляду персоніфікації історії війни і бойових дій несуть саме нагородні листи, які умовно можна розподілити на персональні та колективно-персональні. Персональні нагородні документи містять інформацію про нагородженого широкого характеру й заповнені за стандартною, очевидно, офіційно встановленою формою. На це вказує той факт, що більшість індивідуальних нагородних листів заповнені [18; 19; 20; 21; 22] на

спеціальних бланках, віддрукованих типографським способом, але трапляються нагородні листи повністю написані від руки з дотриманням типографської форми подачі інформації про нагороджуваного [15]. У нагородному листі вписані прізвище, ім'я та по батькові, військове звання, посада, військова частина та до якої нагороди представляється боєць. Крім того, зазначені його рік народження, національність, партійність, інформація про участь у громадянській війні та наступних бойових акціях щодо захисту кордонів СРСР з конкретизацією, з якого часу воює на фронтах Великої Вітчизняної війни, чи має поранення або контузії в ході війни, з якого часу служить у лавах РСЧА, яким РВК призваний на службу й коли, які має нагороди й за що, домашня адреса та короткий (на 10 – 20 речень) опис бойового подвигу або заслуг. Потім у документі йдуть висновки командування полку, дивізії або корпусу (залежно від того, де оформлявся нагородний лист), висновки військової ради армії та фронту з відповідними підписами та їхнім розшифруванням, печатками полку, дивізії або армії. У кінці листа йде висновок нагородної комісії НКО, також з відповідними записами, підписами й печатками про нагородження. Як бачимо, форма нагородного листа доволі продумана і з погляду інформаційної цінності заповнений документ подає важливу інформацію про нагородженого та його бойовий шлях як до війни, так і в її ході.

На нашу думку, найбільш інформативним щодо персони нагородженого є та частина нагородного документа, в якій коротко описано його особистий подвиг або бойові заслуги за певний період участі в боях. Для прикладу, коли командування 99-ї стрілецької дивізії подавало на нагородження *“орденом Красное Знамя”* заступника командира дивізії полковника Якіма Васильовича Якшина 1898 року народження, члена ВКП(б) з 1920 року, в нагородних документах, описуючи його особистий подвиг, комдив В. Я. Владіміров зазначив: *“Своей упорной работой по созданию устойчивой обороны добился того, что яростные контратаки фашистов отбивались с большими для него потерями. В период с 23 по 24. 11. 42 г. организовал разведку боем переднего края обороны противника на участке высоты 129.6, что дало возможность установить происходящую смену частей противника и обеспечило успешный переход частей дивизии в наступление.*

Организовал контрнаступление правого фланга дивизии, не отрываясь от отходящего противника, неоднократно отражая контратаки, обеспечил продвижение правого фланга, в результате чего дивизия вышла на рубеж Сухая Мечетка, Рынок и соединилась с группой Горохова, оборонявшего северную часть Сталинграда.

В ходе наступления шёл в боевых порядках 206-го стрелкового полка, налаживая и контролируя на месте взаимодействие между подразделениями, а также артиллерии, саперов.

Штрафные роты, подготовленные лично товарищем Якиным, в ходе боя показали образцы мужества и стойкости.

За умелое командование и руководство боевыми подразделениями в обороне и бою с немецкими захватчиками, проявление инициативы и смелости, достоин награждения Орденом “Красное Знамя” [22, арк. 547]”. На початку 1943 року полковнику Я. В. Якшину було присвоєно звання генерал-майора, після чого він впродовж майже усього року командував 66-ю гвардійською стрілецькою дивізією.

При підготовці біографічного нарису про життя й військову службу Якіма Васильовича цитований вище документ матиме виняткове значення, оскільки дасть змогу говорити про конкретний героїчний подвиг офіцера, описавши його, а не лише зазначивши, що 1943 року він був удостоєний *“ордена Красное Знамя”*. Просто згадати нагороду й дату нагородження дозволило б використання

даних радянської періодичної преси воєнних років, скажімо, газети “Красная Звезда”, в якій публікувалися “Указы Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями начальствующего и рядового состава Красной Армии” переважно з повними списками нагороджених [32, с. 2].

Інформація з усіх нагородних листів про всі нагороди окремо взятої персоналії допомагає наповнити біографічний нарис про того чи іншого червоноармійця чи офіцера цікавою інформацією про нього, а також деякою мірою відтворити його характер, стиль командування, якщо це представник вищого полкового, дивізійного чи армійського командування і т. д.

Підбірка персональних нагородних листів про нагородження орденами й медалями солдатів та офіцерів одного полку або однієї дивізії за один і той же час значною мірою дозволяє говорити про конкретну участь з'єднання в тій чи іншій битві та про конкретні заслуги роти, батальйону, полку або дивізії в її ході. Подібні підбірки можна і варто розглядати при дослідженні бойових шляхів у війні різних військово-тактичних одиниць та з'єднань.

Працюючи з нагородними документами, часто доводиться натрапляти на такі факти, що командування полку рекомендувало бійця до нагородження одним орденом, а він отримував інший, здебільшого нижчий за статусом або й взагалі удостоювався медалі. Для прикладу, 24 липня 1944 року в районі Шерпенського плацдарму на території Молдови розвідник старший сержант Д. Є. Крижановський повторив подвиг О. М. Матросова і “своей героической смертью... обеспечил выполнение боевого приказа по захвату контрольного пленного. За проявленное героичество тов. Крыжановский достоин высшей Правительственной награды присвоения звания Героя Советского Союза – посмертно” [20, арк 15]. Під цим формулюванням, крім командира розвідроти, підписалися командир дивізії, у якій він воював, військова рада армії, у складі якої діяла дивізія, але військова рада фронту вирішила, що Дмитро Євдокимович “достоин ордена Отечественной войны I степени”, яким він посмертно й був нагороджений [20, арк 15 зв].

Детально вивчаючи нагородний документ, можемо припустити, що на заваді пропонованій нагороди став безпартійний статус бійця, який воював на фронтах Великої Вітчизняної з червня 1941 року [15, арк 365]. Висловлене нами припущення підтверджується кількома нагородними листами полковника, а з 25 вересня 1943 року генерал-майора І. І. Анциферова, який воював на фронтах війни з 6 грудня 1941 року. Будучи безпартійним, Іван Іванович кілька разів отримував нижчі за статусом нагороди від тих, що пропонувалися в документах дивізійним та армійським командуванням [16; 17].

Також на пониження статусу пропонованій відзнаки могли впливати й інші дані з біографії нагороджуваного. Наприклад, у нагородному листі Григорія Васильовича Чорного (1926 року народження, члена ВЛКСМ з квітня 1944 року) червоноармієць за бойові заслуги командуванням полку був представлений до “ордена СЛАВЫ ТРЕТЬЕЙ СТЕПЕНИ” [21, арк. 103], але за резолюцією командира дивізії отримав медаль “За боевые заслуги” [21, арк 103 зв]. Знаючи, що Григорій Васильович – уродженець с. Красносілля Єлизаветградківського (нині Олександрівського) району Кіровоградської області до початку грудня 1943 р. перебував на окупованій території і став червоноармійцем добровільно лише після звільнення рідного населеного пункту, а комсомольцем – через шість місяців по тому, неважко дійти висновку, чому замість ордена йому було вручено медаль.

Такі нагородні листи, на нашу думку, мають надзвичайний інформаційний потенціал, їхній аналіз, помножений на відчуття істориком епохи, дозволить упевнено говорити про вибіркове ставлення до факту подвигу. Вибірковість може засвідчуватися формулюваннями з нагородних листів політруків, замів

командирів по політчастині полку, дивізії, корпусу або армії, заслуги яких у боротьбі з противником ми не намагаємося спростувати. Їхні нагородні документи на удостоєння високих бойових нагород передусім розпочиналися широкими формулюваннями в дусі за *“преданность делу Ленина-Сталина”* [18, арк. 21], за *“преданность Родине и Партии”*, за *“активную помощь партполитаппарату подразделений в проведении партийно-политической работы среди личного состава”* [19, арк. 288], а вже потім продовжувалися невеликою інформацією про конкретні бойові заслуги з пропозицією про нагородження, щодо якої все вище командування було солідарним.

При представленні до звання Героя Радянського Союзу також готувався персональний нагородний лист як і на будь-яку іншу державну нагороду, але при врученні *“ордена Ленина”* й медалі *“Золотая Звезда”* герою ще вручалася грамота Президії Верховної Ради СРСР.

Крім уже охарактеризованих персональних нагородних листів, досить поширеними є виділені нами колективно-персональні нагородні документи, що оформлялися як номерні накази по полках [29; 30]. Цей вид нагородних документів у роки війни став поширеним з 1942 року, після того як 10 листопада право нагороджувати медалями від імені Президії Верховної Ради СРСР отримали командири полків та рівні їм за рангом.

Зазвичай, такі накази оформлялися полковим командуванням після певної військової операції або після тієї чи іншої битви. Нагородні документи у вигляді наказів командирів полків – це представлення на нагородження, як правило, медалями *“За отвагу”* або *“За боевые заслуги”* у яких подавався перелік коротких описів персональних подвигів бійців у ході операції або битви, з обов’язковим зазначенням прізвища, ім’я, по батькові, року народження та адреси нагороджуваного. Колективно-персональні нагородні документи в основному оформлялися на рядовий та сержантський склад полку у вигляді номерних наказів по полку. Їхній зміст допомагає уточнити хід бойових дій полку або дивізії, визначити труднощі при проведенні операції та дійти висновків, наскільки різнилися плани командування з реальним втіленням їх у ході тієї чи іншої операції. Досить часто подібні накази дають змогу вперше говорити про раніше невідомі бої на тій чи іншій ділянці фронту, у ході тієї чи іншої військової або фронтової операції. Крім того, нагородні документи цього виду, як і індивідуальні нагородні листи, можуть бути основою для підготовки історії участі того чи іншого військового з’єднання в Другій світовій війні.

Серед радянських нагородних документів Другої світової війни можемо виділити як окреме джерело подяки Верховного Головнокомандувача у формі Наказів по фронтах або командувачам фронту. Ознайомившись з усіма видами нагород цього виду, можемо виділити індивідуальні та колективні подяки. Нині важко дати відповідь на питання, хто став автором такого виду нагород, але історичній науці відомо, що перші подяки Верховного Головнокомандувача датуються вже 22 червня 1941 року. Саме цього дня Й. В. Сталін в наказі № 241 оголосив подяку військам Московської зони ППО та особовому складу пожежних команд і міліції за успішне протистояння німецькій авіації під час нальоту її на Москву. Наступні подяки були оголошені радянським частинам наприкінці 1941 року за звільнення Ростова, Керчі та Феодосії, які потім знову довелося здати противнику. Після того подяка як колективна форма нагороди була відновлена лише 25 січня 1943 року, коли Й. В. Сталін оголосив *“благодарность командованию и доблестным войскам, разгромившим гитлеровские армии на подступах к Сталинграду, прорвавшим блокаду Ленинграда и освободившим от немецких оккупантов города – Кантемирова, Беловодск, Морозовский, Миллерово, Старобельск, Котельниково, Зимовники, Элиста, Сальск, Мозок. Нальчик, Минеральные Воды, Пятигорск, Ставрополь,*

Армавір, Валуйки, Розсох, Острогожск, Великие Луки, Шлессельбург. Воронеж и многие другие города и тысячи населённых пунктов” [28, с. 1].

Після переломних подій під Курськом влітку 1943 року практика винесення подяк радянським військам Верховним Головнокомандувачем стала регулярною. Як правило, подяки оголошувалися у формі наказів командувачам фронтами й публікувалися в газетах “Красная звезда”, “Правда”, “Известия” та інших. У цей же час оформилася й структура таких наказів. У них зазначалося, коли, де і що було зроблено військами фронту із зазначенням армій, дивізій і полків, частини яких особливо відзначилися в ході фронтових операцій. Зазвичай, у подяках зазначалися без ініціалів прізвища командирів згадуваних з’єднань. Далі в Наказах дуже часто й особливо, починаючи з 1943 року, вказувалося, що кожна дивізія і кожен полк, особовий склад яких відзначився під час звільнення того чи іншого обласного центру або стратегічного населеного пункту, удостоювалися почесного найменування відповідного міста й оголошувалося, що деякі з них нагороджуються одним із радянських бойових орденів [26, с. 1; 27, с. 1]. Такого роду нагородні документи – також цінне історичне джерело для реконструкції подій часів війни.

У разі, якщо дивізія або полк удостоювалися бойового ордена, в центральних друкованих періодичних виданнях публікувалися відповідні Укази Президії Верховної Ради СРСР [33]. Досить часто в зв’язку з оголошенням Наказу Верховного Головнокомандувача та колективного удостоєння окремих частин бойових орденів їхній особовий склад отримував подяки Верховного Головнокомандувача оформлені у вигляді паперової “грамоти”, що вручалися бійцям перед строєм. Найранніші подяки, оформлені як паперові грамоти, датуються січнем 1943 року. Хоча паперові подяки й не мали такого статусу як бойові медалі й орден, вони або відповідна статистика щодо них при підготовці досліджень з історії війни можуть виступати мірилом в оцінці героїчних дій того чи іншого військового з’єднання в ході окремо взятої бойової чи фронтової операції.

Як бачимо, нагородні документи є цінним історичним джерелом, вони та інформація, що міститься в них, значною мірою дозволяють персоніфікувати дослідження з історії Другої світової війни, окремих бойових операцій та битв. Крім того, нагородні листи можуть бути промовистими експонатами в різного рівня музеях, їх можна використовуватися у виставковій роботі бібліотек, як наочність на уроках історії в школі або під час лекцій у ВНЗ, оскільки це серйозний засіб патріотичного виховання, що може використовуватися на виховних та кураторських годинах у школах, училищах, технікумах, ліцеях, інститутах та університетах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
2. Великая Отечественная. Комдивы. Военный биографический словарь. Т. 1. Командиры мотострелковых, моторизованных, кавалерийских, воздушно-десантных, артиллерийских, миномётных, танковых и народного ополчения дивизий. – М.: Кучково поле, 2011. – 736 с.
3. Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – Т. 1. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2006. – 672 с.
4. Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – Т. 2. – М.: Жуковский: Кучково поле, 2006. – 464 с.
5. Гребенников Г. И., Катков Р. С. Ордена и медали СССР. – М., 1982. – 232 с.: ил.
6. Дайнес В. О. Конев против Манштейна. “Утерянные победы” Вермахта. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 432 с.; Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 800 с.

7. Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 30187 от 9 сентября 1943 г. о представлении к наградам за форсирование крупных водных преград в ходе наступательных операций // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Восниздат МВС СССР, 1947. – Выпуск 5. – С. 19 – 20.
8. Доманк А. Знаки воинской доблести. – М., 1989. – 110 с.
9. Замулин В. Н. Забытое сражение Огненной Дуги. – М.: Яуза, Эксмо, 2009. – 672 с.; Замулин В. Н. Засекреченная Курская битва. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 784 с.
10. Иринархов Р. С. Непростительный 1941. “Чистое поражение” Красной Армии. – М.: Яуза: Эксмо, 2012. – 544 с.; Иринархов Р. С. Киевский особый... – Минск: Харвест, 2006. – 624 с.
11. Исаев А. В. От Дубно до Ростова. – М.: ООО “Изд-во АСТ”: ООО “Транзиткнига”, 2004. – 710 с.
12. Лопуховский Л. Н. Прохоровка. Без грифа секретности. – М.: Яуза Эксмо, 2008. – 608 с.
13. Можейко И. В. (Кир Булычев). Награды / Полное собрание сочинений. – Том 5. – М.: Хронос, 1998. – 464 с.
14. Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР. – М., 1983. – 302 с.: ил.
15. Наградной лист. Анциферов Иван Иванович. ?. 01. 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682524. – Од. зб. 281. – Арк. 365 – 365 зв.
16. Наградной лист. Анциферов Иван Иванович. 30. 01. 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682525. – Од. зб. 19. – Арк. 260 – 260 зв.
17. Наградной лист. Анциферов Иван Иванович. 22. 08. 1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686043. – Од. зб. 104. – Арк. 79 – 79 зв.
18. Наградной лист. Бельферман Мойсей Ананьевич. 17. 04. 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682526. – Од. зб. 1002. – Арк. 21 – 21 зв.
19. Наградной лист. Егоров Владимир Георгиевич. 13. 10. 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Од. зб. 2475. – Арк. 288 – 288 зв.
20. Наградной лист. Крыжановский Дмитрий Евдокимович. 12. 09. 1944 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Од. зб. 1533. – Арк. 15 – 15 зв.
21. Наградной лист. Чёрный Григорий Васильевич. 09. 03. 1945 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Од. зб. 7504. – Арк. 103 – 103 зв.
22. Наградной лист. Якшин Аким Васильевич. 05. 12. 1942 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 682525. – Од. зб. 10. – Арк. 547 – 547 зв.
23. Наградные листы – документы войны // Военно-исторический журнал. – 1989. – № 6. – С. 58 – 60.
24. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М.Л.Дударенко, Ю.Г.Перечнев, В.Т.Елисеев и др. – М.: Восниздат, 1985. – 598 с.
25. Потрашков С. В. Боевые награды СССР и Германии Второй мировой войны. Ордена, медали и нагрудные знаки. – Харьков-Белгород, 2012. – 608 с.: ил.
26. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 23 сентября 1943 года / За победу. – № 137. – 1943. – 24 сентября. – С. 1; Известия. – 1943. – 24 сентября. – С. 1; Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.
27. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 29 сентября 1943 года / Известия. – 1943. – 30 сентября. – С. 1.
28. Приказ Верховного Главнокомандующего по войскам Юго-Западного, Южного, Донского, Северо-Кавказского, Воронежского, Калининского, Волховского и Ленинградского фронтов, 25 января 1943 года // Красная звезда. – 1943. – 26 января. – С. 1.
29. Приказ № 020/Н по 145 Гвардейскому стрелковому полку 66 Гвардейской Полтавской стрелковой дивизии. 25 октября 1943 года. Степной фронт. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686004. – Ед. хр. 2723. – Л. 317 – 318.
30. Приказ № 034/Н по 193 Гвардейскому стрелковому полку 66 Гвардейской Полтавской стрелковой дивизии. 24 октября 1943 года. Действующая армия. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686004. – Ед. хр. 3218. – Л. 236 – 237 об.

31. Рунов В. 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 416 с.; Рунов В. Жуков против Гальдера. Схватка военных гениев. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 448 с.

32. Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении орденами и медалями начальствующего и рядового состава Красной Армии от 4 февраля 1943 г. // Красная Звезда. – 1943. – 7 февраля. – С. 2.

33. Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении 84 Харьковской стрелковой дивизии орденом Красного Знамени. 23 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.; Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении 97 Полтавской стрелковой дивизии орденом Красного Знамени. 29 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 30 сентября. – С. 1.

34. Указ Президиума Верховного Совета СССР о присвоении звания Героя Советского Союза офицерскому, сержантскому и рядовому составу Красной Армии // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.

35. Чабаненко В. В. Прославлені у віках. Нариси про Героїв Радянського Союзу уродженців Кіровоградської області. – Дніпропетровськ, 1983. – 368 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми військової історії XIX – XX ст.